

Професионално образование и заетост

Предимства, слабости, възможности и опасности

септември 2015 г.

Проектът „Активно гражданство и добро управление в борба с бедността“ се финансира в рамките на Програмата за подкрепа на НПО в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2009-2014 г.

Този документ е създаден с финансовата подкрепа на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от Институт за пазарна икономика и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България.

<http://www.ngogrants.bg/>

Съдържание

Резюме.....	3
Въведение	6
Развитие на професионалното образование в България.....	7
Професионално образование и пазар на труда	12
Реализация на пазара на труда	12
Необходимост от кадри	16
Продължаващо професионално обучение в България.....	18
Дуално образование като ефективна форма на ППО.....	22
Предимства, слабости, възможности и опасности.....	26
Изводи и заключение.....	30
Приложения	31
Използвана литература.....	35

Резюме

Основен смисъл и предимство на професионалното образование е възможността му да създава пряка връзка между младежите и пазара на труда. Качественото професионално образование произвежда подготвени кадри, които осигуряват конкурентни предимства на всяка една икономика.

Професионалното образование привлича все по-малко ученици през последните десетилетия. За последните 14 години обучаващите се в професионални училища намаляват с над една четвърт (26%). Тази тенденция се наблюдава не само в България, но в като цяло в Европа. Причините за това са комплексни. От една страна, намалението на средните специалисти е продиктувано от влошената демографска ситуация. От друга страна, качеството на образованието в много професионални училища запада, а професионалното образование често се свързва с непрестижен и нископлатен труд.

Анализът на данните за участието на средните специалисти в България обаче показва, че те заемат важно място на пазара на труда. Над една трета от работната сила е с професионална квалификация, а през 2014 г. почти половината от завършващите средно образование са зрелостници от професионалните училища. На областно ниво има някои сериозни различия. В областите Кюстендил, Търговище и Силистра, например, над 60% от завършващите са с квалификация, докато в София-град и Кърджали те са под 40%.¹

Професионалното образование все още дава сериозни предимства на пазара на труда. Придобилите професионална квалификация са с по-висока икономическа активност, по-висока заетост и по-ниска безработица. През 2014 г. заетостта при тях е със 6 процентни пункта по-висока от общо завършилите средно образование и с 13 п.п. по-висока от средното ниво за страната. Безработицата пък е с 0,4 п.п. по-ниска от тази при средните и с 1,2 п.п. по-ниска от средната в страната.

Хората с професионално образование работят и в сравнително високоплатени и високопродуктивни сектори на икономиката, като разликата в заплащането в някои сектори достига до 50% от средното равнище за страната. Тези показатели поставят представянето на групата на средните специалисти на пазара на труда над тези с общообразователна подготовка и едно стъпало под висшистите.

Недостигът на кадри с професионално образование и времето и ресурсите, които работодателите и работниците отделят за продължаващо професионално образование, са основните слабости и пропуски в професионалното образование и обучение в България. През 2014 г. 15% от фирмите в промишлеността не могат да намерят подготвени кадри, което е двойно по-висок дял от този в ЕС (7,4%). Освен това за десет години двойно се е увеличил броят на работодателите, които са квалифицирали допълнително работниците си.

Напоследък и в общественото пространство започна да се обръща все по-голямо внимание на качеството на професионалното образование. През последните години бяха предприети редица стъпки, за да започне реформа в системата. Това включва прокарването на някои нормативни промени, както и приемането на Стратегия за развитие на професионалното образование и План за изпълнението ѝ. Един от основните аспекти на промяната е въвеждането на образованието чрез работа (дуално обучение), което бавно започва да навлиза в практиката на образованието. В същото време изпълнението подлежи на съмнение, предвид примерите на неприложимост или липса на капацитет за прилагане на наглед иновативни стратегически документи.

¹ Обяснение за резултата на столицата може да се търси в големия брой ученици в езикови, математически и профилирани гимназии.

Изследването на връзката между професионалното образование и пазара на труда показва, че:

- Професионалното образование носи редица **предимства** за работната сила, предприятията и икономиката като цяло;
- Професионалното образование страда от много **слабости**, свързани с незадоволителното качество и намаляващата си репутация;
- **Възможностите** пред професионалното образование включват неговото модернизиране и повсеместно прилагане на системата на дуално образование, което ще преплете още по-тясно придобиването на професионална квалификация с пазара на труда;
- Основните **заплахи** пред професионалното образование са свързани със закостенялостта на системата и все още ниския интерес от страна на работодателите към практически обучения.

Използвани съкращения	
АЗ	Агенция по заетостта
БВП	Брутен вътрешен продукт
ДЗИ	Държавни зрелостни изпити
ДИП	Държавни изпити по професията
ДОИ	Държавни образователни изисквания
ЕС	Европейски съюз
ЕСФ	Европейски социален фонд
ЗВО	Закон за висшето образование
ЗЗ	Закон за занаятите
ЗНЗ	Закон за насърчаване на заетостта
ЗНП	Закон за народната просвета
ЗПОО	Закон за професионалното образование и обучение
ЗСОМУП	Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план
КТ	Кодекс на труда
МОН	Министерство на образованието и науката
МС	Министерски съвет
МТСП	Министерство на труда и социалната политика
НАПОО	Национална агенция за професионално образование и обучение
НПДЗ	Национален план за действие по заетостта
НСИ	Национален статистически институт
ОП НОИР	Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“
ОП РЧР	Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“
ППК	Придобита професионална квалификация
ППО	Продължаващо професионално образование
РИО	Регионален инспекторат по образование
СПК	Степен на професионална квалификация
СППОО	Списък на професиите за професионално образование и обучение
УЦЖ	Учене през целия живот
ЦИПО	Центрове за информация и професионално ориентиране
ЦПО	Центрове за професионално обучение
БДС	Брутна добавена стойност

Въведение

Основен смисъл и предимство на професионалното образование е възможността му да създава пряка връзка между младежите и пазара на труда. Качественото професионално образование произвежда подготвени кадри, които осигуряват конкурентни предимства на всяка една икономика.

Целта на настоящото изследване е да проследи връзката между професионалното образование и пазара на труда в България.

Анализът изхожда от проблемите и слабостите на професионалното образование в страната, свързани с постоянното намаляване на учениците в системата (основно заради демографското развитие), както и с липсата на по-сериозен интерес към този тип образование – тенденция, която се наблюдава и в Европа. През последните няколко години под половината от завършващите средно образование са с придобита професионална квалификация. Причините за това са комплексни и включват незадоволителното качество на професионално образование, остарелите методи на преподаване и материална база, очакванията за непрестижен и нископлатен труд.

Предвид тези слабости и заплахи за развитието на професионалното образование е особено важно да се очертаят основните му предимства и възможностите за развитието му.

Множество научни изследвания и емпирични анализи доказват, че качественото професионално образование води до редица положителни ефекти както за работната сила и предприятията, така и за държавата и икономиката като цяло. Средните специалисти се радват на повече възможности за работа, по-висока заетост, по-висока заплата. Предприятията се възползват от по-висока производителност на труда, по-ниски разходи за допълнително обучение на служителите и по-ефективно управление на бизнеса. Позитивите за държавата пък са свързани с по-ниски социални разходи и по-високи данъчни приходи, произхождащи от по-високите заплати на заетите. Всичко това означава по-развита икономика, по-високи доходи и по-бърз икономически растеж.

Анализът на данните за представянето на работната сила с придобита професионална квалификация на пазара на труда разкрива всички позитиви на професионалното образование и възможностите за неговото развитие в България.

За да се обхване по-пълно значението на средните специалисти на пазара на труда, изследването включва и анализ на необходимостта от именно такива кадри в индустрията. Недостигът на добре подготвени професионалисти съпътства и възходящия, и низходящия цикъл на икономиката, като проблемът се изостря в периодите на оживление и подем, но не изчезва в периодите на забавяне и спад. Необходимостта от кадри с професионална квалификация и проблемите с качеството на професионалното образование в България са причина за все по-големия интерес към продължаващото професионално образование през последните години. Изследването проследява как фирмите се справят с недостига на квалифицирани кадри, как работната сила се стреми да се доусъвършенства, как държавата (с вътрешни и външни средства) компенсира пропуските в училищното образование и насърчава ученето през целия живот.

Поради тясната връзка между професионалното образование и пазара на труда, качеството и подготовката на средните специалисти директно рефлектират върху потенциала за икономически растеж. Един от международно доказаните подходи за подобряване на качеството на специалистите е по-прякото обвързване на образованието и практиката. През последните години се наблюдава известен напредък в България по отношение въвеждането на именно този подход на образование чрез работа (дуално образование), което доказано работи и е най-ефективният начин на обучение по професията в редица държави. Наред с тези промени системата на професионалното образование в България претърпя и сериозни

нормативни изменения, а управляващите приеха няколко стратегически документа, които да спомогнат за развитието и повишаването на качеството и имиджа на професионалното образование в България.

Настоящото изследване се появява в ключов момент на реформа на училищното образование в страната и предоставя навременен анализ на предимствата, слабостите, заплахите и възможностите през професионалното образование в България.

Развитие на професионалното образование в България

Професионалното образование в България има своите традиции и играе своята роля в образователната система в страната. Около половината от завършващите средно образование са именно ученици в професионалните училища (26,2 хиляди от общо 53,5 хиляди през 2014 година). Най-много са учениците, завършващи III-та степен на квалификация (над 70%), следвани от тези, завършващи II-ра степен на квалификация (около 24%) и I-ва степен на квалификация (2-3%)². Учениците, завършващи IV-та степен на квалификация, са най-малобройни.

През учебната 2014/2015 година в България функционират общо 481 професионални училища с 6383 самостоятелни паралелки. Професионалните гимназии съставляват 82% (394 училища) от училищата, които предлагат професионално образование, а останалите 18% се разпределят между спортни училища, такива по изкуства и колежи за професионално образование. Частните професионални училища са 56 или малко над 10% от всички.

За последните 15 години обучаващите се в професионалните училища намаляват с над една четвърт (26%), докато професионалните училища намаляват с по-бавен темп – с 35 или 7%, което предполага намаляване на броя на паралелките и тяхната численост. Преподавателите в професионалните училища намаляват с малко над 30%, като се забелязва ясно застаряване сред преподавателите – тези под 35 години намаляват с над три четвърти (76%), а тези над 55 години се увеличават повече от двойно и вече формират една трета от всички. За сравнение, през 2000 г. преподавателите над 55 г. са представлявали една десета от всички.

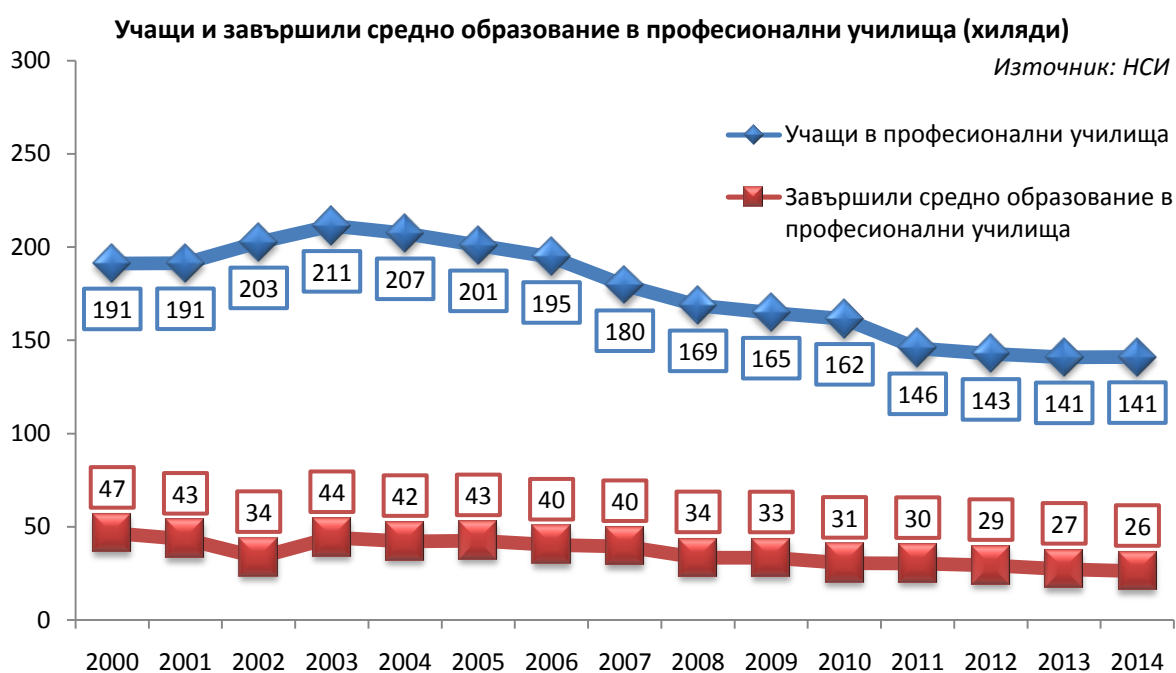
² За съответните степени на професионална квалификация се изисква (чл. 8, ал. 3 от ЗПОО):

- за първа степен - при добити професионални знания, умения и компетентности за упражняване на професии, включващи рутинни дейности, извършвани при неизменящи се условия;
- за втора степен - придобити професионални знания, умения и компетентности за упражняване на професии, включващи дейности с комплексен характер, извършвани при изменящи се условия;
- за трета степен - придобити професионални знания, умения и компетентности за упражняване на професии, включващи дейности с комплексен характер, извършвани при изменящи се условия, както и поемане на отговорности за работата на други лица;
- за четвърта степен - придобити професионални знания, умения и компетентности за упражняване на професии, включващи широк кръг дейности с комплексен характер, извършвани при изменящи се условия, както и поемане на управленски отговорности за работата на други лица и за разпределяне на ресурси.

Учащи в професионални училища

	2000/01	2014/15
Общо	191 246	141 035
В училища по изкуствата и спортни училища (III степен ПК)	3 352	7 802
В професионални гимназии (III степен ПК)	135 469	96 100
В професионални колежи с прием след средно образование (IV степен ПК)	5 111	1 618
В професионални гимназии и училища (II степен ПК)	44 460	32 095
В професионални училища с прием след VI и VII кл. (I степен ПК)	2 260	2 432
В професионални училища с прием след VIII кл. (I степен ПК)	594	988
<i>От общия брой в частни училища</i>	<i>2 415</i>	<i>2 029</i>

Източник: НСИ

През 2014 г. 49% от завършващите средно образование в България са с професионално образование. Наблюдават се големи различия при наличието на кадри с придобита професионална квалификация между отделните области.

В 12 от областите завършващите професионално образование през 2014 г. са под средното за страната (49%), а в останалите 16 – над средното.

Най-голям е делът на завършилите средно образование в професионални училища в областите Кюстендил (61%), Търговище (60%) и Силистра (60%). Най-малък е делът на завършилите средно образование в професионалните училища в София-град (37%) и Кърджали (38%). Обяснение за резултата на столицата може да се търси в големия брой ученици в езикови, математически и профилирани гимназии в София. Те пък от своя страна предполагат последващо висше образование, а не реализация на пазара на труда веднага след средното образование.

В държавния план-прием за учебната 2015/2016 г. в държавните и общинските училища пък се вижда, че за много от паралелките за придобиване на професионална квалификация не могат да се съберат ученици за сформиране на пълни паралелки. В тези „малки паралелки“ ще се обучават по 6 или 13 ученика вместо стандартните паралелки от 26, 30 или 35 ученика. Общо за България за учебната 2015/2016 г. има 509 такива паралелки в 218 училища. Най-много непълни паралелки има в областите Плевен (66 в 21 училища) и Пазарджик (43 в 14 училища), а най-малко - в област Бургас (3 в 2 училища). Тази статистика подсказва възможността подобни паралелки да съществуват, само за да не се закрие училището въпреки липсата на интерес към специалностите, които се предлагат.

Като цяло големият спад на учениците, обучаващи се в професионално гимназии през последните 15 г., следва отблизо този на учащите в общообразователни училища и причината за това е демографският проблем в страната. Нещо повече - учениците в професионалните училища намаляват малко по-бавно от тези в общообразователните (съответно с 26% и с 30% за двете групи през 2014 г. спрямо 2000 година. Малката разлика показва, че интересът към професионалното образование се е увеличил символично в относителен план.

През 2014 г. по поръчка на МОН (с финансиране по ОП РЧР) се извършват серия от анализи³, които изследват резултатите от външното оценяване в професионалното образование и ефективността на училищата в различните секторни мрежи на професионалното образование (общо 20 на брой). От данните в докладите могат да се направят редица изводи, които показват трудностите на средното професионално образование:

- Голяма част от професионалните училища не успяват да се справят с **формирането и задържането на висококвалифицирани учители**. Почти половината от преподавателите не са участвали и в национални, европейски или международни програми за квалификация.

³ МОН, Проект „Управление за ефективно професионално образование“, 2014

- Сред училищата има значителна разлика в отношенията и приобщаването на учениците. Дисбалансите отразяват различната степен на **достъп на учениците до информация**, свързана с обучението и училището им, както и практиките за участие на учениците при взимането на решения. Други училища пък получават системно ниски оценки от учителите относно управлението и взимането на решения в училището.
- В много професионални училища **училищната среда** е оценена изключително ниско. Тук са включени оценките за материално-техническата база, социално-битовите условия, сигурността и дисциплината в училищата. Нещо повече, в много специалности има големи разлики по училища, която ясно показва, че по отношение на средата и изследваните компоненти на средата има значително неравенство между училищата в професионалното образование. Поддържането на модерно оборудване, което е близо до това, използвано от фирмите в икономиката, е трудно и скъпо и като цяло непосилно в професионалните гимназии.
- По-голяма част от професионалните училища се оценяват по-скоро негативно по отношения на **организацията на учебния процес и оценяването**. От данните се забелязва, че като цяло учителите оценяват организацията в училищата по-ниско в сравнение с учениците.
- В голяма част от училищата има усещане за ниска **ефективност на училищните настоятелства** и процесите на включване и участие на родителите. **Партньорството между училищата и бизнеса** при организиране на стажове и други съвместни инициативи също страда от сериозни затруднения.
- Големи са разликите в удовлетвореността на учениците от **условието за придобиване на професионална квалификация**, както между различните типове професионални гимназии, така и между училищата.
- Като цяло за професионалното образование делът на **учениците, успешно положили ДЗИ**, е по-висок от тези, успешно положили ДИП. Анализът допуска, че това би могло да се тълкува като сериозно разминаване на професионалните знания на учениците в някои училища, както и между самите ученици. Анализите разкриват и че ниските резултати по ДИП биха могли да се дължат и на намерението на учениците да не упражняват изучаваната в училището професия, а да продължат обучението си във висше училище.
- Анализите отбелязва, че като цяло за системата на професионалното образование **удовлетвореността на учениците от придобиваната професионална квалификация** не е много висока, а сред училищата има такива с много ниски показатели за удовлетвореност.
- Почти всички родители от всички секторни мрежи биха насочили децата си към професионално училище със засилено **практическо обучение на реално работно място** във фирма.
- Направеното социологическо проучване сред работодателите за **удовлетворението на бизнеса от подготовката на кадри в професионалните гимназии** показва, че голяма част от тях считат, че завършилите професионални училища „покриват изискванията за изпълнение на задачите си, но се нуждаят от допълнително наставничество на работното място“. Около една четвърт от работодателите обаче смятат, че завършилите покриват само „минималните изисквания“.

Няколко години по-рано МОН разработва мащабен анализ⁴ на професионалното образование и обучение (ПОО) в България и също открива редица слабости:

⁴ МОН, Анализ на системата за осигуряване на качество на професионалното образование и обучение в България, 2011

- Нормативната уредба е недостатъчна, непрецизна и непоследователна;
- Липсва регламентация и ясно позициониране на отделните институции в система за осигуряване на качеството на ПОО;
- Няма определение за качество на ПОО;
- Липсва регламент и институция за външна оценка на качеството на обучението;
- Материалната база в училищата е остаряла;
- Прекъснати са връзките между учебните заведения и бизнеса;
- Липсва система за повишаване квалификацията на учителите;
- Не е осъзната потребността от качество на ПОО от институциите на системно ниво и на ниво доставчици на ПОО и най-вече - от работодателите;
- Връзките на ПОО с бизнеса са символични;
- Липсва професионално ориентиране;
- Липсва система за проучване, идентифициране, анализ и прогнозиране на потребностите от ПОО.

Управляващите очевидно осъзнават нуждата от промяна в професионалното образование и усилено започнаха да работят за уреждането и повишаването на качеството на ПОО в България. В края на миналата година (в сила от 2015 г.) се приеха изменения в Закона за професионалното образование и обучение, които позволяват малко повече гъвкавост в системата (например, валидирането на знанието, придобити при неформално образование) на професионалното образование, регламентират изграждането на система за осигуряване на качество и въвеждат възможност за дуално обучение.

Освен това в средата на тази година се прие първият [План за действие](#) в изпълнение на Стратегията за развитие на професионалното образование и обучение в Република България 2015-2020 г., която пък беше приета в края на миналата година. Основният приоритет на Плана е осигуряване на качество и ефективност на професионалното обучение чрез работа (дуално обучение). Целта е да се създаде по-силна и активна връзка между системата на ПОО и бизнеса с възможности за съвместяване на училище и работно място.

[Стратегията](#) от своя страна цели да модернизира ПОО, за да го направи по-привлекателно, по-достъпно, по-качествено и по-близо до пазара на труда. Стратегията залага на съществени елементи от развитието на ПОО като обучението чрез работа, усъвършенстване на системата за управление на качеството, модернизиране на материално-техническата база, развитие на квалификацията на учителите, осигуряване на гъвкавост на ПОО, въвеждане на кредитна система в ПОО, изграждане на система за валидиране на неформалното и самостоятелното обучение.

Намеренията са добри, но изпълнението подлежи на съмнение, предвид примерите на неприложимост на наглед иновативни стратегически документи. Така, например, в средата на 2015 г. МОН публикува Доклад за изпълнението през 2014 г. на Националната стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020 г. (стратегията включва мерки, свързани с ППО), който показва сериозно изоставане, несъществен и крайно незадоволителен напредък по целите, липса на капацитет за практическо приложение на поставените задачи.

Професионално образование и пазар на труда

Реализация на пазара на труда

Професионалното образование може директно да свърже знанията и уменията на младите хора с нуждите на пазара на труда.

Множество изследвания анализират и потвърждават тази връзка и доказват, че образованието в професионални гимназии дава сериозни предимства на пазара на труда, а недостигът на средни специалисти става притеснителна тенденция не само в България, но и в Европа.

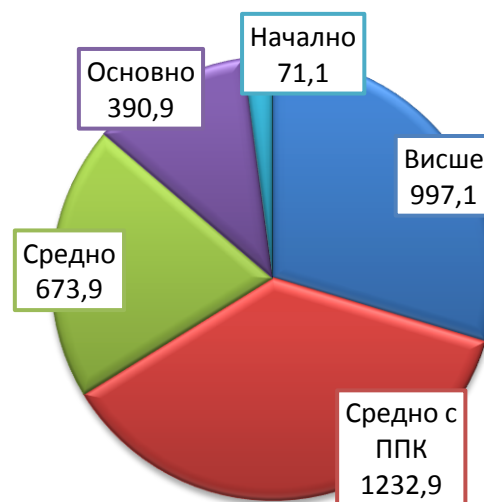
През 2014 г. Европейският център за развитие на професионалното обучение публикува изследване⁵, което разглежда състоянието на професионалното образование в Европа. Анализът посочва, че професионалното образование продължава да е по-малко привлекателно за населението, отколкото обикновеното гимназиално образование, въпреки доказаната му ефективност на пазара на труда. Изследването акцентира върху огромната нужда от средни специалисти на пазара на труда в Европа и разкрива, че модернизиранието на професионалното образование не е достатъчно, а трябва да се подобри и имиджът на професионалното образование. Друго изследване⁶, отново сред европейските държави, посочва конкретните предимства, които дава професионалното образование, а именно - по-високи заплати, по-голяма мобилност, по-висока производителност, по-висока заетост. През 2008 г. пък ОИСР публикува изследване⁷, което детайлно проследява ползите от професионалното образование за самите професионалисти (повече възможности за заетост, по-високо заплащане, по-голяма удовлетвореност от работата и др.), за работодателите (по-висока производителност, по-ниски разходи за външни специалисти и за допълнително обучение) и за държавата (по-ниски социални разходи, по-висока производителност, по-високи данъчни приходи заради по-високи заплати).

В България още член 2 от Закона за професионалното образование и обучение поставя за цел на системата на професионалното образование и обучение подготовката на гражданите за реализация в икономиката и в другите сфери на обществения живот. Проучването на МОН показва, че и родителите, и учениците считат, че професионалните гимназии би трябвало да подготвят учениците за справяне с изискванията на пазара на труда.

Хората с придобита професионална квалификация (ППК) представляват 37% от работната сила в България и са близо два пъти повече от тези, които имат само средно образование.

Като се има предвид, че в момента около половината от завършващите средно образование са с ППК, тази голяма разлика на пазара на труда е вероятно да се стопи в близките няколко години. Краткосрочно противодействие на тази тенденция има увеличаващият се брой на хората, които впоследствие се обучават за

Работна сила по степен на образование - хиляди души, 2014, НСИ

⁵ European Centre for the Development of Vocatic [Education and Training](#)"; Publication Office of the E

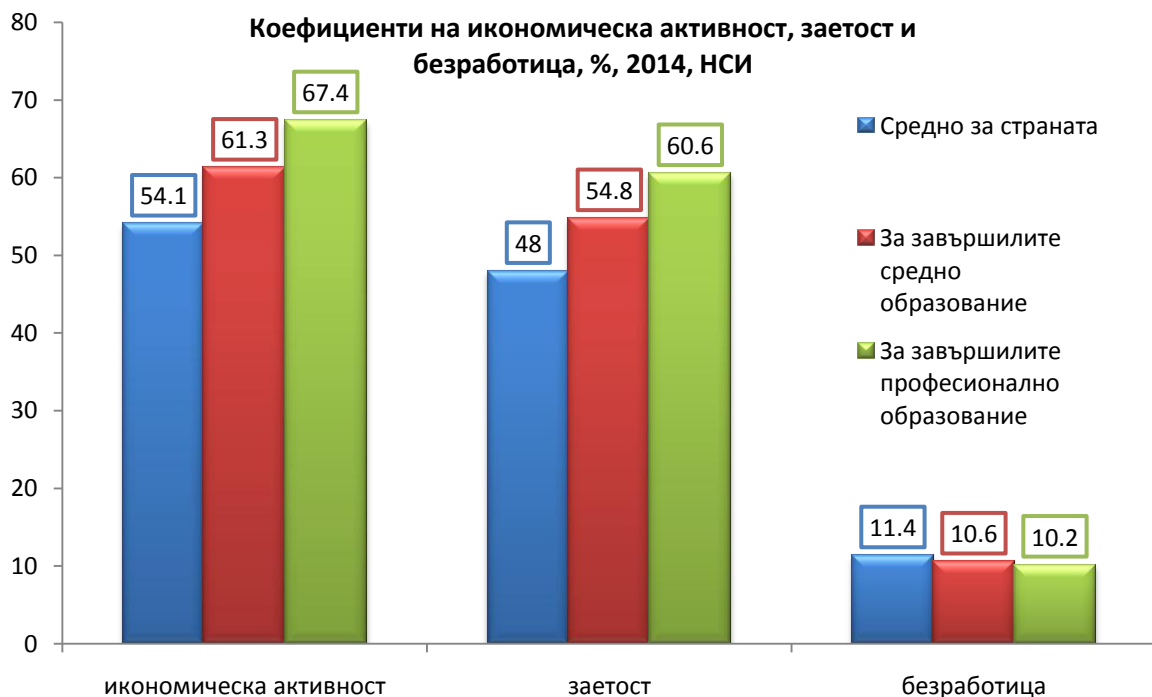
⁶ European Centre for the Development of Vocational Training, „[The benefits of vocational education and training](#)“ (Publications Office of the European Union), 2011

⁷ Hoeckel, Kathrin; „[Costs and Benefits in Vocational Education and Training](#)“, OECD, 2008

придобиване на степен на професионална квалификация.

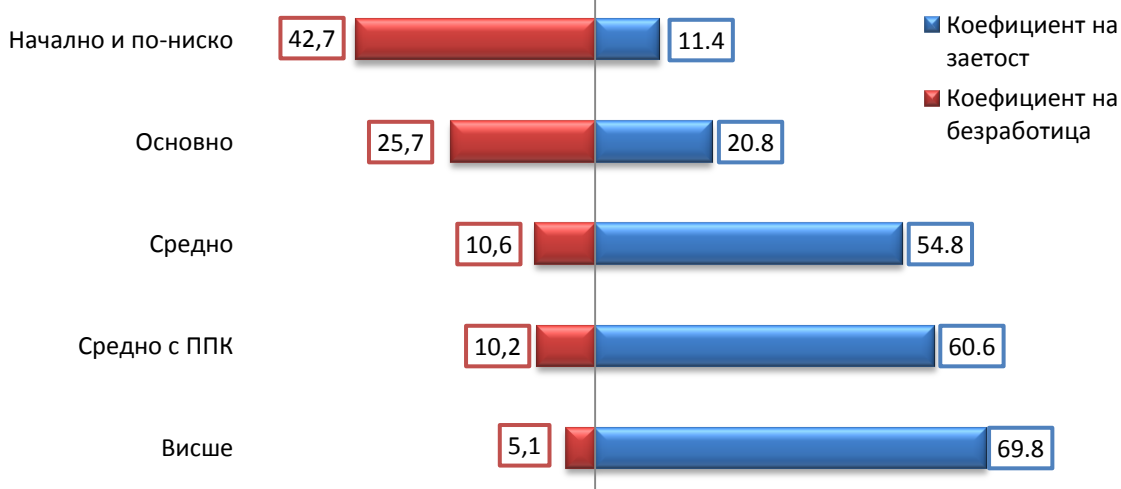
Въпреки че интересът към общообразователните училища е по-голям, а професионалното образование страда от редица несъвършенства, завършилите професионално образование се реализират по-добре на пазара на труда спрямо общата реализация на завършилите средно образование. Като се има предвид, че в данните за завършили средно образование се включват и тези с професионално образование, разликите са още по-големи.

- Завършилите професионално образование представляват над една трета от работната сила, а коефициентът на икономическата им активност е 67,4% през 2014 г. или със 6 п.п. по-висок от общо завършилите средно образование и с 13 п.п. по-висок от средното ниво за страната.
- Коефициентът на заетост на завършилите с придобита професионална квалификация (ППК) е 60,6% през 2014 г. или със 6 п.п. по-висок от този при завършилите средно образование и 13 п.п. по-висок от средния коефициент на заетост за страната.
- Безработицата при завършилите професионално образование (10,2%) е по-ниска и от средната за страната (11,4%), и от тази при завършилите средно образование (10,6%).

На пазара на труда работната сила с ППК е с показатели, които я нареждат на най-високо ниво след тези със средно общообразователно образование и веднага след висшистите.

Коефициенти на заетост и безработица на населението 15+ години по степен на образование, %, 2014, НСИ

Работната сила с ППК е заета основно в индустрията, където е и най-високата производителност на труда. За 2014 г. БДС на един зает по текущи цени в икономиката е 18,8 хил. лв., а тази в индустрията – 23,3 хил. лева (в селското стопанство 5,6 хил. лв., а в услугите – 21,4 хил. лв.). Нещо повече - производителността на труда в индустрията расте най-бързо и с ръст от 231% за последните 15 години изпреварва значително сектора на услугите (+172%) и на селското стопанство (+41%) при среден ръст за страната от 181%.

Данните по икономически дейности дават още по-добра представа за заетостта в по-високо производителни сектори на икономиката.

Заетите с ППК формират над 50% от заетите в три икономически дейности - добивна промишленост (59,8%); производството и разпределението на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива (54,7%); транспорт, складиране и пощи (52,9%). В тези три икономически дейности средната годишна работна заплата е с близо 50% по-висока от средната за страната.

Ако се разшири групата на икономическите дейности, в които заетите с ППК са над 40% от заетите, трябва да се прибавят още четири икономически дейности – доставяне на води, канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване (49,1%); преработваща промишленост (48,7%); строителство (43,3%); търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети (41,3%).

Общо за седемте сектора, в които заетите с ППК са над 40% от заетите, а като абсолютна стойност представляват две трети от заетите с ППК (66,7%), средната работна заплата е близо 15% по-висока от средното ѝ равнище за страната.

Подобни заключения се правят и в редица изследователски доклади. Едно изследване⁸ от 2013 г. върху ефектите на професионалното гимназиално образование върху достъпа до пазара на труда в Южна Корея разкрива, че завършилите с ППК имат до 30% по-висока заплата в сравнение с тези в общообразователните гимназии. Друго изследване⁹, този път в европейските държави, също стига до извода, че професионалното образование води до сериозни предимства на пазара на труда и по-високо заплащане на заетите.

⁸ Kim, Bo M.; [“Estimating Returns to Vocational Education at High Schools in Korea”](#); 2013

⁹ European Centre for the Development of Vocational Training, [„The benefits of vocational education and training“](#) (Publications Office of the European Union), 2011

Икономически дейности	Заети (хиляди)	Заети с ППК (хиляди)	Дял на заетите с ППК сред заетите	Средна годишна работна заплата
<i>Източник: НСИ</i>				
Общо	2 981,4	1 107,7	37,2	9 932
Добивна промишленост	26,4	15,8	59,8	15 759
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	37,1	20,3	54,7	18 750
Транспорт, складиране и пощи	177,6	93,9	52,9	9 758
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	34,4	16,9	49,1	9 019
Преработваща промишленост	584,5	284,9	48,7	8 478
Строителство	215,4	93,3	43,3	8 167
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	518,5	214,1	41,3	8 998
Хотелиерство и ресторантьорство	155,1	61,6	39,7	6 808
Други дейности	55,9	21,6	38,6	6 958
Административни и спомагателни дейности	112,3	40,5	36,1	6 938
Култура, спорт и развлечения	41,7	13,7	32,9	8 117
Селско, горско и рибно стопанство	208,9	66,7	31,9	8 252
Държавно управление	223,3	71,0	31,8	11 772
Операции с недвижими имоти	11,2	2,5	22,3	8 955
Финансови и застрахователни дейности	60,5	10,7	17,7	18 440
Хуманно здравеопазване и социална работа	163,3	27,9	17,1	10 345
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	73,2	12,3	16,8	22 186
Професионални дейности и научни изследвания	93,5	14,8	15,8	14 298
Образование	188,5	24,9	13,2	9 942

Все пак професионалното образование не е панацея и изборът на самите обучаващите се и техните родители, както и политиките в тази сфера, трябва да бъдат внимателни. Така например, завършилите определено професионално образование биха могли по-трудно да се преквалифицират. След мащабно проучване на ефектите от професионалното образование изследване на ОИСР¹⁰ посочва, че въпреки предимствата, които то дава, дялът на средните специалисти в групата на работната сила, която не работи, не учи и не се обучава (т.нар. група на NEETs), е по-голям от този на завършилите средно образование в общообразователни

¹⁰ OECD, *Youth, Skills and Employability*, 2015

училища. Причината за това би могла да се търси в по-големия процент на завършващите общо образование, които продължават образованието си, както и в по-ниската адаптивност на средните професионалисти, включително към технологичните промени в икономиката¹¹.

Необходимост от кадри

Рязкото намаляване на интереса към професионалното образование и снижаващото се качество в професионалните гимназии води до глад за средни специалисти. Това е видимо в голяма част от областите в България, а една част от висшистите заемат позиции, за които не се изисква висше образование. Това е разхищение на индивидуални усилия, семейни ресурси и държавни разходи.

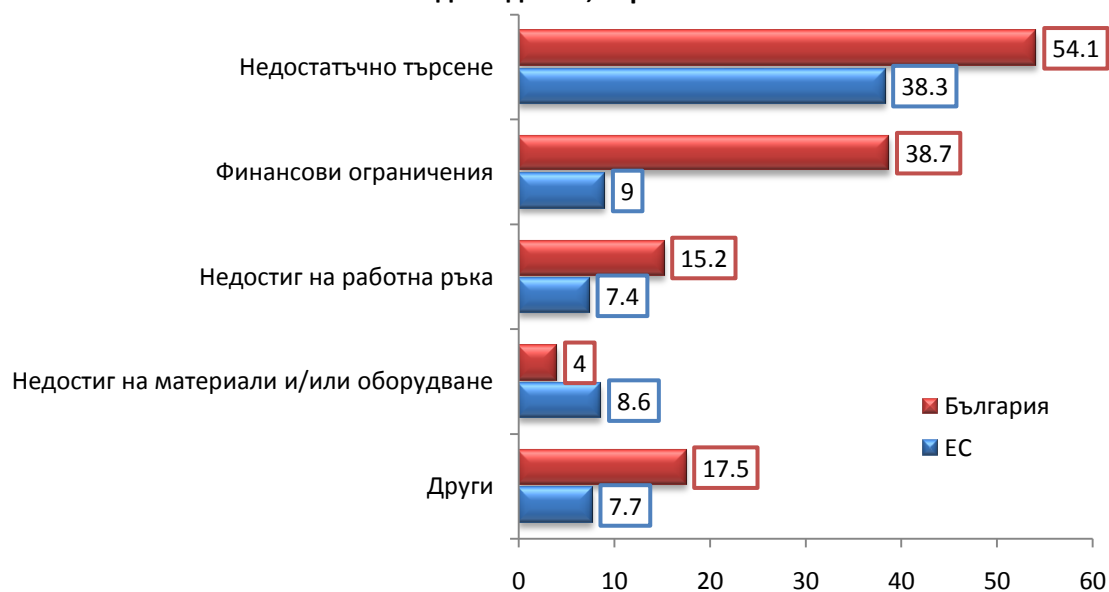
Националното представително изследване сред работодателите, извършено от Агенцията по заетостта през периода юни-юли 2014 г., показва, че 12,2% от работодателите желаят да разкрият нови работни места в следващите 12 месеца. Данните от проучването (публикувани в НПДЗ 2015 г.) показват, че 40% от работодателите, които са готови да разкриват работни места, се нуждаят именно от лица със средно професионално образование. Най-търсени професии с такова образование са строителни работници (19 605 работни места); персонал, зает в сферата на персоналните услуги (9 628 работни места); металурзи; машиностроители и сродни на тях работници и занаятчии (5 521 работни места).

Данните на НСИ и Евростат показват недостига на кадри в сектора на индустрията, където е съсредоточена основната реализация на завършващите професионално образование. Традиционно за последните години относително най-голям е дялът на фирмите в сектора на промишлеността, които посочват необходимостта от подготвени кадри като фактор, затрудняващ дейността им – 15%, при около 14% от фирмите в секторите на строителството и търговията и под 8% в сектора на услугите.

В този аспект България се отличава значително от Европа. Данните на Евростат показват, че през 2014 г. средно за ЕС 7,4% от предприятията в индустрията определят недостига на работна сила като фактор, затрудняващ дейността им. Дялът на предприятията в промишлеността, които страдат от липса на кадри в България (15,2%) е двойно по-висок от този в ЕС и страната се нарежда на четвърто място по най-голяма необходимост от подходяща работна ръка след Унгария (27,2%), Великобритания (17,5%) и Полша (15,8%). С под 1% са Кипър (0,1%), Испания (0,4%), Гърция (0,5%) и Италия (0,7%), но съчетано с високата безработица в тези страни, ниските нива на необходимост от кадри само показва влошената ситуация на пазара на труда и липсата на инвестиции и нови работни места.

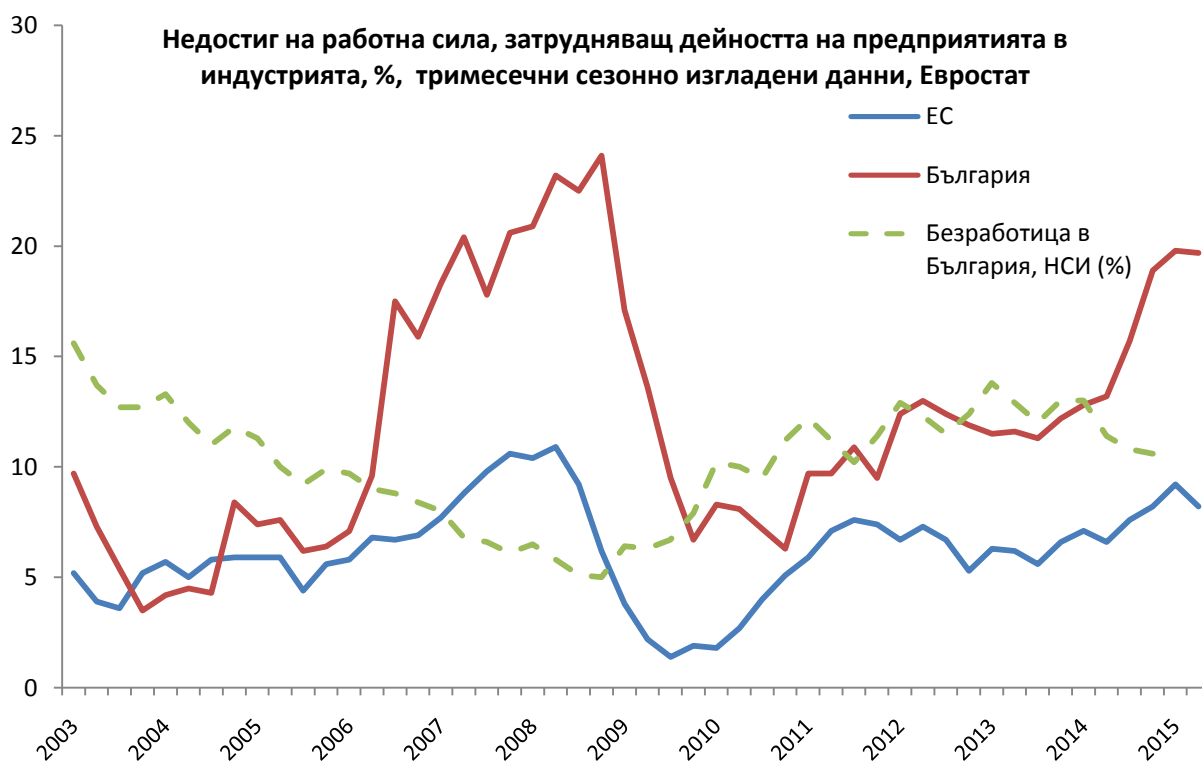
¹¹ Woessmann, Ludger; [“General Education, Vocational Education, and Labor-Market Outcomes over the Life-Cycle”](#); 2011; Institute for the study of labor

**Фактори, затрудняващи дейността на предприятията, %, 2014, сезонно
изгладени данни, Евростат**

През последните десет години тенденциите на пазара на труда в България като цяло следват случващото в ЕС, но са много по-остро изразени. Динамичният ред данни показва различните периоди на необходимост на кадри в индустрията.

- До 2005-2006 г. необходимостта от кадри е на ниски нива със спорадични пикове и спадове. Безработицата от своя страна намалява постоянно, което показва стабилизиране на пазара на труда.
- В периода 2006-2008 г. по време на икономическата експанзия със сериозен ръст на инвестициите и висок икономически растеж се отварят все повече работни места. Съчетанието на ниска безработица (под 6%) и висок недостиг на кадри в промишлеността (около 18% за периода и достигащ 25% в края на 2008 г.) показва разминаването на квалификацията на работната сила и нуждите на работодателите. В допълнение, данните сочат, че трудовият пазар в България като цяло не е ефективен и ако бизнесът можеше да намери подходящите кадри, заетостта щеше да е още по-висока, а безработицата – по-ниска.
- По време на световната финансова и икономическа криза, чийто пик е през 2009 г., необходимостта от кадри в индустрията рязко спада (до 5-6%) в съчетание с постоянно и бързо увеличаваща се безработица (над 10%) – рецесията е видима на пазара на труда.
- След рязкото пропадане на икономиката през периода 2011-2013 г. безработицата продължава да се повишава, но и необходимостта от кадри отново започва да се увеличава. Това показва, че липсата на подходящи кадри отново се превръща във фактор, затрудняващ възстановяването на икономиката и не позволяващ своевременно намаляване на безработицата.
- След 2013 г. необходимостта от кадри все повече се засилва, а безработицата започва да намалява, което от една страна е признак на възстановяване на пазара на труда и икономиката, но показва и сериозността на проблемите със структурната безработица. Общата картина сочи, че добре подготвените кадри на професионалното образование са необходими и биха могли да са ключът към по-ефективен пазар на труда и по-бързо развиваща се икономика.

Продължаващо професионално обучение в България

Както показаха и данните за необходимостта от подготвени кадри, предприятията в България страдат от липса на подходяща работна ръка. Именно затова трябва да се обърне внимание и на продължаващото професионално обучение, което на практика довършва подготовката на специалистите и я адаптира към нуждите на пазара на труда. Обученията се инициират както от самите работодатели, така и от потенциалните работещи и заетите.

Целите на ППО са свързани с възможността работната сила да:

- 1) подобри или осъвремени знанията и/или уменията си (квалификация),
- 2) да придобие нови умения (преквалификация),
- 3) продължи личностното или професионалното си развитие (учене през целия живот).

През 2011 г. Европейският център за развитие на професионалното обучение публикува мащабно проучване¹² на ефектите върху пазара на труда не само от професионалното средно образование, но и от това, организирано от работодателите за своите работници. Докладът заключава, че продължаващото професионално обучение има положителни ефекти за пазара на труда и в редица държави в Европа има ясни връзки между ППО и по-високото ниво на заплащане, по-голямата мобилност и по-ефективната интеграция на работната сила. Основните положителни ефекти от ППО за предприятията пък включва по-висока продуктивност, повече иновации, по-стабилна организация. Всичко това води както до по-висок икономически растеж, така и като цяло до по-високо благосъстояние (ниво на БВП).

¹² European Centre for the Development of Vocational Training, „[The benefits of vocational education and training](#)“ (Publications Office of the European Union), 2011

Регламентиране на ППО

ППО в България се регламентира чрез няколко нормативни акта, които засягат различните аспекти от същността му. Кодексът на труда (КТ) е основен нормативен акт и регламентира, че ППО може да се осъществи при взаимно съгласие между работник и работодател. В зависимост от конкретните условия и потребности от професионално обучение се определят три вида договори между работника и работодателя: 1) договор за придобиване на квалификация, 2) договор за стажуване и 3) договор за повишаване на квалификацията или за преквалификация.

Законът за насърчаване на заетостта (ЗНЗ) стимулира работодателите да повишават квалификацията на заетите и да подобряват уменията им. По ЗНЗ чрез Националния план за действие по заетостта (НПДЗ) всяка година държавата определя средства от държавния бюджет по различни програми. Програмите се изпълняват от Министерството на труда и социалната политика (МТСП), центровете за професионално обучение (ЦПО), Агенцията по заетостта (АЗ).

Законът на професионалното образование и обучение (ЗПОО) регламентира институциите, имащи право да провеждат такова обучение.

Законът за висшето образование (ЗВО) регламентира продължаващото обучение в сферата на висшето образование („следдипломно обучение“). Тези обучения се организират в самостоятелни звена към висшите училища при ред и условия, определени от правилниците на висшите училища. Квалификационните програми се разделят на дълготрайно обучение – повече от един семестър и краткотрайно – до един семестър. Различията в продължителността на програмите водят и до придобиване на два типа документи – Свидетелство за професионална квалификация – след дълготрайно обучение, и Удостоверение за професионална квалификация – след краткотрайно обучение.

Тук може да се отнесе и Законът за занаятите (ЗЗ), който урежда занаятчийството и обученията, свързани с него.

Обучаващи институции за ППО

Продължаващото професионално обучение в страната се извършва от институции, функциониращи в системата на формалното образование и обучение, и от институции, осъществяващи неформално обучение. Те включват:

- професионалните училища, професионалните гимназии, професионалните колежи
- центровете за професионално обучение (ЦПО), които са юридически лица, получили лиценз от НАПОО за осъществяване на професионално обучение
- центровете за информация и професионално ориентиране (ЦИПО)
- централната и местната администрация - министерства, общини
- организациите на работодатели
- организациите на работници и служители
- отделните работодатели, като за обучение на собствените си служители предприятията извършват неформално продължаващо професионално обучение под формата на са курсове, семинари, конференции и други.

Практическа реализация на ППО

През годините все повече нараства броят на предприятия, които осигуряват ППО за служителите си. Тази тенденция е обусловена от липсата на подходящи кадри, бързото развитие на технологиите, навлизането на чужди инвеститори. По последни данни на НСИ през 2010 г. над 30 хил. предприятия са осигурили обучение на над 300 хил. заети, което е двойно в сравнение с десетина години по-рано. Докато през 1999 г. години под 8% от заетите преминават през курсове за ППО, през 2010 г. вече близо 15% от заетите се обучават допълнително. Последните данни на НСИ за 2010 г. показват, че 95% от предприятията, които обучават служителите си, са в частния сектор, както и 95% от участниците в курсовете на ППО са заети в частния сектор. Това от една страна се дължи на доминирането на частните компании в реалния сектор след приватизацията и ликвидацията на държавни дружества, но от друга - на по-широкото разпространение на политиката и практиката за професионално обучение сред частните компании.

Продължаващо професионално обучение, НСИ

Логично, по-големите предприятия организират повече курсове и следователно в тези с над 250 заети участниците са 63% от всички. За сравнение, в по-малките компании обхватът на ППО е по-нисък: 32% и 16% от заетите съответно в предприятията с между 50 и 249 заети и тези с между 10 и 49 заети. Големите предприятия са и тези, които са отделили най-много средства за ППО курсове – над 50% от общо вложените 75 млн. лв. през 2010 година.

Най-много участници в курсове и платени часове са именно в сектор „Промисленост“ - през 2010 г. около една трета от платените часове за курсове в ППО (2,7 млн. часа или над 35% от общо 7,5 млн. часа в икономиката) и също толкова от участниците в тези курсове (110 хил. души или близо 35% от общо 315 хил. души в икономиката) са в този сектор. Въпреки че разходите на час за ППО в индустриалния сектор са едни от най-ниските (5,4 лв. на час при средно 9 лв. на час), сумата на разходите за тези обучения е над 14 млн. лв. или около 20% от общо 75 млн. лв. в икономиката.

Участници в курсове, платени часове и разходи за ППО, 2010 г., НСИ

Икономически дейности	Участници в курсове	Платени часове	Разходи за курсове
	Брой	брой	хил. лв.
Общо	315 908	7 539 909	74 675
Добивна промишленост			
Преработваща промишленост			
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	109 766	2 675 445	14 327
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъците и възстановяване			

Строителство	27 285	833 427	2 778
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	71 680	1 396 642	15 442
Транспорт, складиране и пощи			
Хотелиерство и ресторантьорство			
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	68 155	1 569 129	35 566
Финансови и застрахователни дейности	39 022	1 065 267	6 561
Операции с недвижими имоти			
Професионални дейности и научни изследвания			
Административни и спомагателни дейности			
Култура, спорт и развлечения			
Други дейности			

Източник: НСИ

По данни на Националната агенция за професионално образование и обучение (НАПОО) през последните няколко години между 15 и 20 хиляди души са обучени за придобиване на степен на квалификация по професионални направления в Центровете за професионално обучение (ЦПО). През 2014 г. общо 18,5 хил. души са получили документ за професионална квалификация, като най-много са новите специалисти по „Приложна информатика“ (20% или 3648 души), „Хотелиерство и ресторантьорство“ (2032 души), „Транспортни услуги“ (1439 души) и „Фризьорски и козметични услуги“ (1377 души). Над половината от обучените са придобили степен на квалификация в областите София-град (4253 души), Стара Загора (1968 души), Пловдив (1656 души), Варна (1161 души) и Бургас (1081 души).

Обученията са по инициатива на работодателите и заетите, работната сила (включително незаетите), както и по националните и регионалните програми за обучение и квалификация (включително Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ – ОП РЧР), които предоставят ваучери за обучение.

През 2015 г. обучението за квалификация и преквалификация са и един от основните приоритети в Националния план за действие по заетостта (НПДЗ). В Плана са предвидени дейности по придобиване на нова квалификация, повишаване на квалификацията и уменията на заетите и безработните лица, както и за постигане на по-добро съответствие с потребностите на пазара на труда. За изпълнение на тези дейности ще се използват финансови средства от държавния бюджет и европейски средства (за новия програмен период на ОП РЧР и Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“). Агенцията по заетостта ще бъде натоварена с организацията на обученията за безработни лица от най-уязвимите групи в съответствие с потребностите на пазара на труда. Някои от социалните партньори¹³ и Държавно предприятие „Българо-германски центрове за професионално обучение“ също ще участват в провеждането на обучение за придобиване на професионална квалификация и на ключови компетентности.

Като цяло продължаващото професионално обучение дава предимства на все повече хора, прави работата на предприятията все по-ефективна и съдейства за по-висок икономически растеж. Същевременно все по-високата необходимост от квалифициране и преквалифициране показва недобрата подготовка на кадрите в образователната система и липсата на пряка връзка между получаваните знания в училище и нуждите на пазара на труда.

¹³ КНСБ, КТ „Подкрепа“, АИКБ и БСК.

Дуално образование като ефективна форма на ППО

Основните предимства на дуалното образование (обучение чрез работа) са, че то позволява натрупването на практически опит по време на обучението, а младежите в повечето случаи получават доход, докато се обучават, което ги задържа в образователната система по-дълго и ги предпазва от ранно напускане поради нужда от доходи. Освен това много голяма част от тях продължават да работят за същото предприятие и след като завършат, тъй като са изградили трудови навици, а работодателят ги познава и е инвестирал ресурс в тяхното обучение. Целта на дуалното обучение е да постави акцент върху практиката, а компаниите гарантират, че учащите ще получат качествена подготовка.

Едно сравнително изследване¹⁴ на Европейския университетски институт върху ефективността на професионалното образование, предоставящо практически опит само в училище, и такова, предоставящо практически опит извън училище (т.е. в частни предприятия), сочи, че учениците, завършили втория тип професионално образование, имат с 10% до 15% по-високи шансове да бъдат наети на работа веднага след завършване на този тип образование. Освен това тези ученици имат и по-голям шанс да сключат трудови договори за по-дълъг период от време. Друго изследване¹⁵ на ефектите на професионалното образование върху пазара на труда доказва, че дуалната образователна система действително предоставя по-голяма възможност на учениците за бърз и лек преход от училище към пазара на труда и професионална работа след завършване. Силен аргумент в подкрепа на дуалната професионална образователна система е, че след началото на кризата европейските страни, които са въвели дуално образование, имат много по-ниски нива на младежка безработица в сравнение със страните, които нямат такова образование.

Положителните ефекти на дуалното образование се осъзнават и в България. В доклада на МОН от 2011 г.¹⁶ се обръща специално внимание на възприетията за дуално образование. Машабното анкетно проучване, включено в проекта, показва красноречиви резултати за едновременно желание както от страна на учениците, така и от страна на работодателите за увеличаване на практическата, специфична за изучаваната професия подготовка, включително чрез работа на реално работно място, дори и това да е за сметка на общообразователните часове – по 70% от учениците и от работодателите считат, че това би бил техният избор, ако имаха право да избират в какво съотношение да се разпределят двете. На сравнително противоположно мнение са учителите - около 60% от анкетираните в тази група считат, че не е правилно общообразователната подготовка да бъде намалена за сметка на повече практика. Мнението на учителите донякъде показва закостенялостта на системата, но развитието на професионалното образование изисква разчупването на модела.

През последната година се наблюдава сериозен пробив в навлизането на дуалното обучение в България. В Закона за професионалното образование и обучение през 2014 г. беше добавен текст (в чл.5, ал. 4), който дефинира дуалното обучение. Според закона дуалното обучение представлява „форма на партньорство между професионално училище, професионална гимназия, професионален колеж или център за професионално обучение и един или няколко работодатели, която включва:

1. практическо обучение в реална работна среда и

¹⁴ Horn, Daniel; [“School-based vocational or workplace-based apprenticeship training? Evidence on the school-to-work transition of Hungarian graduates”](#); 2013; European University Institute

¹⁵ Eichhorst, Weiner; [„Does vocational training help young people find a \(good\) job“](#); 2015; IZA (Institute for the study of labor)

¹⁶ МОН, Проект „Управление за ефективно професионално образование“, 2014

2. обучение в професионално училище, професионална гимназия, професионален колеж или център за професионално обучение.”

В края на 2014 г. се прие и [Стратегия за развитие на професионалното образование и обучение \(ПОО\) за периода 2015-2020 година](#). Едно от основните приоритетни направления в стратегията е осигуряването на качество и ефективност на ПОО, като първата цел по това направление е „организиране на професионално образование и обучение чрез работа (дуално обучение).

През януари тази година към Германско-българската индустриално-търговска камара (ГБИТК) се създаде клъстер „Дуално професионално обучение”. В него се включват предприятия и организации от различни браншове - засега 7 фирми са обявили необвързващо участието си в клъстера. Целта му е да консултира фирмите за практическа реализация на обученията и да улесни цялостния процес. Очаква се сътрудничеството с другите германски камари в чужбина да допринесе за по-лесното и ефективно изграждане на системата у нас. Накрая на практическото обучение ще се държи изпит, като задачите ще бъдат изготвени от ГБИТК. Важно е да се отбележи, че полученият сертификат след успешно полагане на изпита не е държавно признат документ за издържан изпит пред ИНК (Industrie- und Handelskammer, германската промишлено-търговска камара) или документ за калфа.

Паралелно с дейността на ГБИТК, Българо-швейцарската програма за сътрудничество през учебната 2015-2016 година пък ще стартира професионално обучение по швейцарски модел в 3 града, един от които е Казанлък. По този начин Швейцария ще съдейства за въвеждане на дуалното обучение у нас и прилагане на утвърдени добри практики.

Търговската камара на Австрия също неотдавна започна работа за успешното въвеждане на дуалното обучение в България. За тази цел Търговското представителство към посолството на Австрия в София реализира пилотния проект „Дуално обучение в България”, който стартира през учебната 2015/2016. За участие в него са избрани три български града: София (обучение по професия „Икономист”, специалност „Търговия”); Габрово (обучение по професия „Мехатроника”) и Ямбол (обучение по професия „Мехатроника” и „Машинен техник”). В проекта участват фирми, училища и български институции. Сред компаниите, които ще се включат, са: dm, „Билла”, „Кауфланд” и „Лидл”.

През април т.г. България подписа и Споразумение за проекта за въвеждане на принципите на дуална система за професионално обучение в България по Българо-швейцарската програма за сътрудничество. Основната цел на проекта е да създаде работещ модел и да изгради необходимия капацитет за въвеждане на дуалното образование в България, използвайки швейцарския опит в областта на професионалното обучение.

Как работи дуалното обучение по света?

В редица страни дуалното образование е изключително успешно и предпочитано. Такива примери са Германия, Австрия, Унгария, Босна и Херцеговина, Хърватска, Швейцария, Дания, Нидерландия, Франция, Китай. Предвид актуалността на темата за България и относителната ѝ новост, по-долу е разгледан начинът, по който е устроено и работи дуалното образование в някои от тези страни.

Германия

Германия и Австрия са две от страните с най-ниска безработица в ЕС, особено младежка, и това не е случайно – и в двете страни има добри традиции в дуалната образователна система, като в Германия те датират още от 12 век. Около 1,6 млн. или 66% от завършващите училище избират дуалното обучение като сериозна заявка за успешна реализация на пазара на труда. След приключването на програмата на обучаващите се издават сертификати, които са високо ценени в тяхната област. Повече от половината завършили продължават да работят на пълен работен

ден при същите работодатели. Средното месечно заплащане по време на обучението е 680 евро. Продължителността може да варира между 2, 3 и 3,5 години. Освен това системата на дуално обучение е отворена и за чужденци, включително българи. В страната може да се избира между: дуално обучение, целодневни професионални училища и университети, където практическа работа е предвидена само в някои случаи.

Федералното правителство осигурява финансови средства за осъществяване и развитие на дуалната система, центрове за обучение, изследвания и др. Подготовката се осъществява предимно в съответната фирма и отделно се посещават часове в професионално училище. Практиката се провежда 3-4 дни в седмицата и почива на ясни регулации, свързани с продължителност, обучителен план, финални изпити и др., както и договор, в който се посочва периодът на стажа, началото и края му, заплащането. За учебни занятия се отделят средно 1 - 2 дни седмично, т.е. поставя се акцент на практиката. Преподават се общи и специални предмети, като общите са 1/3 от всички, а специалните – 2/3. Обучение се предлага за всички сфери на икономиката и администрацията, като списъкът непрекъснато се допълва. В момента има общо 348 професии, като някои са по-специализирани, а други обхващат по-широка палитра от знания и умения.

По отношение на отговорностите за осъществяване и регулиране на дуалното образование, в страната има 3 институции – Федералното правителство, провинциите и индустрията. Федералното правителство определя професиите, на какви изисквания трябва да отговаря обучението и изпитите. Провинциите съставят учебния план, а индустрията подготвя предложения за създаване на нови или промяна на съществуващи професии, номинира експерти за участие в обсъжданията, преговаря за финансови средства и осигурява практическите обучения.

Австрия

В Австрия дуалната система също се явява един от начините за намаляване на младежката безработица. Обучението се извършва на две места: практиката в дадена компания е допълнена от задължително посещаване на полудневно професионално училище. След като завършат задължителното си образование, което започва на шестгодишна възраст и продължава 9 години, около 40% от младежите в страната се насочват към професионално училище или колеж, а други 40% започват да се обучават като чираци. След успешно завършване 40-44% от тях продължават да работят за същата компания.

Повече от 50% от всички чираци се подготвят за търговия и занаяти, а други широко застъпени сектори са индустрията, туризмът и развлекателните услуги.

Професиите, на които младежите могат да се обучават, са включени в специален списък и към момента наброяват 240. За всяка отделна професия има определени изисквания, в които се съдържат и компетенциите, които трябва да бъдат усвоени.

Професионалното обучение на чираци продължава между две и четири години, най-често – 3. Младежите прекарват по-голямата част от времето си в реална работна среда, а това помага за развиване на техните социални умения, подготовка за справяне с непредвидени ситуации и др.

Между компанията и обучаващия се подписва договор, в който се уточняват условията за протичането на практиката. Чираците се осигуряват изцяло – здравно, пенсионно, за злополука и безработица. До известна степен изискванията към работодателя за чирака са по-големи, отколкото изискванията за обикновен служител.

Посещението на учебни занятия е задължително. Целта е да се придобият теоретични познания по съответната специалност. Учебната част може да се осъществи по някой от трите начина: дневна система, при която се посещават занятия минимум един пълен ден или два пъти по половин ден седмично, блокова система, при която часовете продължават минимум 4

или 8 седмици на година, и сезонна система, при която занятията се определят от спецификата на съответния сезон.

След успешно завършване на програмата младежите получават сертификат, който има две важни функции. От една страна той е предпоставка за изпит за магистратура по занаятчийство, а от друга – за изпит за колеж.

Въпросите, които се отнасят до бизнеса и компаниите, се регулират от Федералното министерство на икономиката и труда, а педагогическите въпроси попадат в обсега на Федералното министерство за образование, наука и култура. Институции като стопанската камара имат важно значение като свързващо звено между правителството и бизнеса.

Малко статистика: около 14% от всички компании предлагат позиции за чираци. Най-много са за строителство и минно дело (33%), следвани от производство (29%) и търговия на едро (18%). 34% от включените в дуално обучение са жени. 18 месеца след завършване на програмата 76% работят, 10% са записани в държавните бюра по труда, 9% са неактивни и 5% продължават да учат.

Системата на дуално обучение значително повишава конкурентоспособността на австрийската икономика. Младите хора се обучават според необходимостта на пазара на труда. Важен фактор за успешното прилагане на системата е координацията на учебната дейност между бизнеса и правителството.

Швейцария

Всяка година хиляди младежи са изправени на кръстопът след като завършат задължителното си образование. То, също както и в Австрия, продължава 9 години. Много ученици в Швейцария избират гимназия, която им осигурява подготовка за университет. Но повечето – около 2/3 - се насочват към професионално обучение и практика. Професионалното училище се посещава около 2 дни в седмицата, а практическата част е през останалото време. По този начин те се подготвят за реалната работна среда или за университет по приложни науки. Около 70% от учениците избират чиракуването.

В швейцарската дуална система са застъпени 260 професии в сферата на индустрията и търговията. Отделен закон детайлизира земеделието и лесовъдството. Учениците имат възможност да постъпят и в елементарно професионално училище, където продължителността на обучението е само една или две години, но само 1% избират тази опция.

Професионалното обучение в страната датира още от XIII век. Изграждането му е задача, в която се включват Федералното правителство, кантоните и професионалните организации. Освен че трябва да осигурят обучение с високо качество, партньорите трябва да гарантират и че разполагат с достатъчно свободни позиции.

Швейцарското дуално образование се разпростира и отвъд границите на страната. Целта е да се получи по-широко признание на придобитата квалификация и заедно с това – да се предложи възможност за практика в други държави.

Китай

Бурното икономическо развитие на Китай и експанзията на промишленото производство изважда на преден план необходимостта от професионално образование, което да осигури квалифицирани работници и мениджъри.

В последните години Германия помага на Китай да въведе професионално обучение чрез дуалната система. Компании като „Бош“ и „Сименс“ се включват в такива проекти, координирани от германската промишлено-търговска камара. В Китай, също както и в Нидерландия, има недостиг на техници и затова дуалното образование може да осигури необходимите знания, умения и компетенции за такива професии, а работниците получават

широко признати сертификати. Дуалното обучение там е насочено главно към средното образование.

Професионалното обучение се осъществява и управлява от министерството на образованието и министерството на човешките ресурси и социалната сигурност и играе важна роля за икономическия растеж на страната.

В сферата на висшето образование са застъпени технически и политехнически колежи, където обучението продължава 2 – 3 години.

Предимства, слабости, възможности и опасности

Връзката между професионалното образование и пазара на труда продължава да е силна, като професионалното образование да дава множество предимства на средните специалисти, но и страда от някои сериозни слабости. Анализът очертава основните плюсове и минуси на системата, които се отразяват на успеха на кадрите на пазара на труда. Допълнително могат да се изведат някои от основните заплахи и възможности, пред които е изправено професионалното образование в България.

Предимства на професионалното образование на пазара на труда

- **Има традиции в обществото и обучава значителен брой ученици.** Все още голяма част от учениците се обучават за придобиване на професионална квалификация. Почти половината от завършващите ученици са с професионално образование и същевременно хората с придобита професионална квалификация представляват 37% от работната сила в България и са близо два пъти повече от тези, които имат само средно образование.
- **Прави труда по-производителен.** Работната сила с професионална квалификация е заета основно в индустрията, където е и най-високата производителност на труда. Нещо повече - производителността на труда в индустрията расте значително по-бързо от тази в другите сектори на икономиката.
- **Води до по-високи заплати.** Заетите с придобита професионална квалификация получават по-високи заплати както от средните за икономиката, така и от заплатите на средните без професионална квалификация, като за някои сектори разликата достига 50% над средната работна заплата за страната.
- **Води до по-висока икономическа активност.** Коефициентът на икономическа активност сред завършилите с професионална квалификация е по-висок както от този на общо завършилите средно образование, така и от средния за страната.
- **Води до по-висока заетост.** Коефициентът на заетост сред завършилите с професионална квалификация е по-висок както от този на общо завършилите средно образование, така и от средния за страната.
- **Води до по-ниска безработица.** Коефициентът на безработица сред завършилите с професионална квалификация е по-нисък както от този на общо завършилите средно образование, така и от средния за страната.

Слабости на професионалното образование на пазара на труда

- **Недостатъчна квалификация на завършващите.** Както учениците, така и бизнесът считат, че с образованието в професионалните училища учениците не придобиват достатъчно висока професионална квалификация. Данните за липсата на добре подготвени кадри на пазара на труда потвърждава тези наблюдения.

- **Остаряла и/или неадекватна материална база.** Поддържането на модерно оборудване, което е близо до това, използвано от фирмите в икономиката, е трудно и скъпо и към момента - непосилно в професионалните гимназии.
- **Трудно задържане на висококвалифицирани учители.** Голяма част от професионалните училища не могат да задържат висококвалифицирани учители. Почти половината от преподавателите не са участвали в програми за квалификации. Проблемите се задълбочават допълнително заради общото застаряване на преподавателите в средното образование.
- **Недостатъчна гъвкавост на завършилите.** Завършилите определено професионално образование понякога по-трудно се преквалифицират. Причината за това би могла да се търси във факта, че относително нисък дял на завършващите продължават образованието си, както и в ниската адаптивност на средните професионалисти, включително към технологичните промени в икономиката. Липсата на достатъчна квалификация и практическа подготовка в професионалните училища могат да доведат до още по-голяма необходимост от преквалифициране на кадрите.
- **Липса на връзка между училището и бизнеса.** Партньорството между училищата и бизнеса е несистемно и спорадично, там където го има. В България липсва система за проучване, идентифициране, анализ и прогнозиране на потребностите от професионално образование и обучение.
- **Недостатъчно практическо обучение.** Практическото обучение в реална работна среда е слабо застъпено, а остарялата и недостатъчната материална база в училищата не спомага за качествено практическо обучение. В същото време от всички засегнати страни в процеса на придобиването на професионална квалификация (ученици, родители, бизнес) има желание за въвеждането на възможност за практическо обучение в реална работна среда.

Възможности пред професионалното образование и връзката му с пазара на труда

- **Повсеместно прилагане на обучението чрез работа.** Основните слабости на професионалното образование в България и връзката му с пазара на труда са свързани с недостатъчната практическа подготовка (включително заради недостатъчно добрата материална база), която не позволява директното включване на завършващите на пазара на труда. Поради тази причина в страната има силен недостиг на достатъчно квалифицирана работна сила с професионално образование, а работодателите са принудени да квалифицират допълнително работниците си. Най-прекият път до квалификацията и адекватното практическо обучение още в училище е повсеместното прилагане на обучението чрез работа (дуално образование). Подобни практики се прилагат в редица държави и водят до по-бързо включване на младежите на пазара на труда, по-високи заплати и повече възможности за професионално израстване.
- **Изграждане на система за оценка на качеството и анализ на потребностите.** Поради неефективността на образователната система на професионалните училища и слабите връзки между професионалното образование и реалното търсене на специфична работна сила, е необходимо изграждането и прилагането на система за проучване, идентифициране, анализ и прогнозиране на потребностите от професионално обучение.
- **Изграждане на система за квалификация на преподавателите.** Голяма част от професионалните училища не могат да привлекат и задържат висококвалифицирани учители. В същото време почти половината от преподавателите не са участвали в програми за квалификация. Без осъвременяване на знанията и методите на

преподаване на учителите няма как да се работи по повишаването на качеството на професионалното образование.

- **Въвеждане на система за професионално ориентиране.** Основната цел на професионалното образование е да служи за мост към търсенето на пазара на труда. Това прави задължително въвеждането на всеобхватна и ефективна система за професионално ориентиране.
- **Ефективно включване на родителите и бизнеса в училищните настоятелства.** Анализът показва, че в голяма част от училищата има усещане за ниска ефективност на училищните настоятелства и процесите на включване и участие на родителите. Бизнесът също би следвало да се включи в училищните настоятелства, което ще съдейства за по-ефективното партньорство между училищата и бизнеса при организиране на стажове и други съвместни инициативи.

Опасности пред професионалното образование и връзката му с пазара на труда

- **Неефективност на мрежата от училища.** В много училища се поддържат непълни паралелки за професионално образование. Ниският интерес към специалностите, които се предлагат, създава съмнения за неефективност на системата и изкуствено поддържане на училища и специалности. Без анализ на качеството и без оценка на потребността от професионално образование в подобни училища тази порочната практика най-вероятно ще продължи.
- **Липса на система за оценка на качеството и анализ на потребностите от професионално образование и обучение.** Професионалното образование подготвя младежите за директното им включване в пазара на труда след завършване. Липсата на система за проучване, идентифициране, анализ и прогнозиране на потребностите от професионално обучение пречи на адекватността на системата спрямо реалното търсене.
- **Продължаващо остаряване на материалната база.** Неефективното финансиране и недостигът на средства в системата пък вероятно ще доведат до още повече проблеми с условията в училищата. Има опасност материалната база да стане още по-неадекватна на тази, която се използва в реалната работна среда на пазара на труда, а това да прекъсне още повече връзката между професионалните училища и бизнеса.
- **Напълно изключване на бизнеса от процеса на професионално образование и обучение.** Липсата на обхватна система за въвличане на бизнеса в процеса на обучението и негативните оценки за квалифицирането на работната сила по време на образованието са предпоставки за прекъсване на връзките между образованието и бизнеса.

Изводи и заключение

Професионалното образование привлича все по-малко ученици през последните десетилетия. Тази тенденция се наблюдава не само в България, но в като цяло в Европа. Причините за това са комплексни. От една страна, намалението на средните специалисти е продиктувано от влошената демографска ситуация. От друга страна, качеството на образованието в много професионални училища запада. В същото време професионалното образование често се свързва с непрестижен и нископлатен труд.

Анализът на данните за участието на средните специалисти в България обаче показва, че те заемат важно място на пазара на труда. Придобилите професионална квалификация са с по-висока икономическа активност, по-висока заетост и по-ниска безработица, както и работят в сравнително високоплатени и високо продуктивни сектори на икономиката. Тези показатели поставят представянето на групата на средните специалисти на пазара на труда над тези с общообразователна подготовка и едно стъпало под висшистите.

Недостигът на кадри с професионално образование и времето и ресурсите, които работодателите и работниците отделят за продължаващо професионално образование, са основните слабости и пропуски в професионалното образование и обучение в България.

Напоследък в общественото пространство започна да се обръща все по-голямо внимание на качеството на професионалното образование и през последните години управляващите предприеха редица стъпки, за да започне реформа в системата. Това включва извършването на някои нормативни промени, както и приемането на Стратегия за развитие на професионалното образование и План за изпълнението ѝ. Един от основните аспекти на промяната е въвеждането на образованието чрез работа (дуално обучение), което бавно започва да навлиза в практиката на образованието.

Изследването на връзката между професионалното образование и пазара на труда показва, че:

- Професионалното образование носи редица **предимства** за работната сила, предприятията и икономиката като цяло;
- Професионалното образование страда от много **слабости**, свързани с незадоволителното качество и намаляващата си репутация;
- **Възможностите** пред професионалното образование включват неговото модернизиране и повсеместно прилагане на системата на дуално образование, което ще преплете още по-тясно придобиването на професионална квалификация с пазара на труда;
- Основните **заплахи** пред професионалното образование са свързани със закостенялостта на системата и все още ниския интерес от страна на работодателите към практически обучения.

Приложения

Училища, паралелки, учители, учащи, новоприети и завършили в програми за придобиване на III степен професионална квалификация през учебната 2014/2015 година

	Училища	Паралелки	Учители	Учащи	Новоприети	Завършили средно образование
Общо	367	4589	9838	103902	25603	20407
Видин	4	40	87	975	179	195
Враца	7	74	140	1470	378	369
Ловеч	9	97	194	1750	506	328
Монтана	8	100	200	2343	641	442
Плевен	23	229	546	4998	1118	949
Велико Търново	14	173	304	4024	996	746
Габрово	7	86	169	1891	450	369
Разград	8	92	198	1860	473	362
Русе	17	167	449	4143	962	773
Силистра	7	54	150	1272	268	281
Варна	19	315	669	6822	1754	1271
Добрич	10	81	188	1650	372	330
Търговище	9	85	189	1810	457	417
Шумен	10	102	260	2348	608	480
Бургас	15	320	560	7007	1691	1203
Сливен	11	134	262	2950	737	526
Стара Загора	18	265	527	6407	1650	1265
Ямбол	7	82	149	1948	468	327
Благоевград	15	161	386	3962	1428	875
Кюстендил	12	85	210	2104	454	507
Перник	10	89	195	2107	386	443
София	11	179	249	3634	840	746
София (столица)	45	657	1678	15909	3704	3147
Кърджали	11	73	150	1605	388	358
Пазарджик	11	163	316	3653	882	703
Пловдив	27	468	919	10561	2633	1907
Смолян	11	70	161	1152	314	279
Хасково	11	148	333	3547	866	809

Източник: НСИ

**Брой обучени за придобиване на СПК
по области през 2014 година**

	Брой обучени	Дял в общия брой (%)
Благоевград	835	4,50
Бургас	1081	5,83
Варна	1161	6,26
Велико Търново	456	2,46
Видин	93	0,50
Враца	319	1,72
Габрово	598	3,22
Добрич	381	2,05
Кърджали	294	1,59
Кюстендил	331	1,78
Ловеч	186	1,00
Монтана	266	1,43
Пазарджик	426	2,30
Перник	387	2,09
Плевен	947	5,11
Пловдив	1656	8,93
Разград	231	1,25
Русе	949	5,12
Силистра	40	0,22
Сливен	165	0,89
Смолян	563	3,04
София - град	4253	22,93
Стара Загора	1968	10,61
Търговище	55	0,30
Хасково	180	0,97
Шумен	206	1,11
Ямбол	323	1,74
София - област	196	1,06
Общо за страната	18546	100,00

Източник: НАПОО

Брой обучени за придобиване на СПК по професионални направления през 2014 г.

	Брой обучени	Дял в общия брой (%)
Аудио-визуални изкуства и техники; производство на медийни продукти	709	3,82
Дизайн	92	0,50
Библиотечно-информационни науки и архивистика	192	1,04
Търговия на едро и дребно	228	1,23
Маркетинг и реклама	43	0,23
Финанси, банково и застрахователно дело	278	1,50
Счетоводство и данъчно облагане	1177	6,35
Администрация и управление	763	4,11
Секретарски и административни офис дейности	703	3,79
Трудов живот	34	0,18
Компютърни науки	183	0,99
Приложна информатика	3648	19,67
Машиностроене, металообработване и металургия	457	2,46
Електротехника и енергетика	142	0,77
Електроника, автоматика, комуникационна и компютърна техника	121	0,65
Химични продукти и технологии	76	0,41
Моторни превозни средства, кораби и въздухоплавателни средства	720	3,88
Хранителни технологии	522	2,81
Производствени технологии – текстил, облекло, обувки и кожи	742	4,00
Производствени технологии – дървесина, хартия, пластмаси и стъкло	78	0,42
Минно дело, проучване и добив на полезни изкопаеми	46	0,25
Строителство	480	2,59
Растениевъдство и животновъдство	54	0,29
Градинарство (паркове и градини)	403	2,17
Горско стопанство	138	0,74
Рибно стопанство	1	0,01
Ветеринарна медицина	111	0,60
Здравни грижи	129	0,70
Дентална медицина и зъботехника	58	0,31
Медицинска диагностика и лечебни технологии	23	0,12
Терапия и рехабилитация	21	0,11
Социална работа и консултиране	167	0,90
Хотелиерство, ресторантьорство и кетеринг	2032	10,96
Пътувания, туризъм и свободното време	217	1,17
Спорт	28	0,15
Фризьорски и козметични услуги	1377	7,42
Транспортни услуги	1439	7,76
Технологии за опазване на околната среда	8	0,04
Сигурност	906	4,89
Общо за всички професионални направления	18546	100,00

Източник: НАПОО

Изпълнявани програми за обучение за придобиване на степен на професионална квалификация в Националния план за действия по заетостта през 2015 г.

Мярка	Обучение за I степен на ПК (300 часа) и на квалификация по част от професията	Обучение за II степен на ПК (660 часа)	Обучение за III степен на ПК (960 часа)
	лв.	лв.	лв.
Максимални размери	600	1200	1800
НП "От социални помощи към осигуряване на заетост"	✓		
НП "Асистенти на хора с увреждания"	✓		
НП за заетост и обучение на хора с трайни увреждания	✓	✓	✓
НП "Активирание на неактивни лица"	✓		
Национална програма "Клио"	✓		
Национална програма за обучение и заетост на бежанци	✓		
Програма за обучение и заетост на продължително безработни лица	✓		
Проект „Шанс за работа - 2015“	✓		
Проект „Посоки“	✓		
Проект „Уча и успявам в България“	✓		
От професионално обучение към ефективна заетост	✓		
Проект „ПРО ШАНС“	✓	✓	✓
Обучение на възрастни в ЦРЧРРИ	✓	✓	✓
Обучение на възрастни по чл. 63 от ЗНЗ (по реда на чл. 63 от ППЗНЗ)	✓		

Използвана литература

Данни

Национален статистически институт
Национална агенция за професионално образование и обучение
Министерство на образованието и науката
Евростат

Изследвания и публикации

МОН, Анализ на системата за осигуряване на качество на професионалното образование и обучение в България, 2011

МОН, Проект „Управление за ефективно професионално образование“, 2014

Cook, Will; “Vocational Education in English Schools”; 2013

Eichhorst, Weiner; „Does vocational training help young people find a (good) job“; 2015; IZA (Institute for the study of labor)

European Centre for the Development of Vocational Training (Cedefop), „Attractiveness of Initial Vocational Education and Training“, 2014

European Centre for the Development of Vocational Training, „The benefits of vocational education and training“ (Publications Office of the European Union), 2011

Federal Department of Economic Affairs, Education and Research, Switzerland, “Vocational and professional education and training in Switzerland: Facts and Figures”; 2013

Federal Ministry of Economy, Family and Youth, Austria „Apprenticeship: dual vocational education and training in Austria; modern training with a future“; 2012

Hoeckel, Kathrin; “Costs and Benefits in Vocational Education and Training”, OECD, 2008

Horn, Daniel; “School-based vocational or workplace-based apprenticeship training? Evidence on the school-to-work transition of Hungarian graduates”; 2013; European University Institute

Institut für Bildungsforschung der Wirtschaft, “Success factors for the dual VET system: possibilities for know-how transfer”; 2014

Kim, Bo M.; “Estimating Returns to Vocational Education at HighSchools in Korea”; 2013

Muehleemann and Wolter, “Return on investment for apprenticeship systems for enterprises: Evidence from cost-benefit analyses”; 2014

OECD, Youth, Skills and Employability, 2015

Riphahn Regina T., Zibrowius Michael; „Apprenticeship Training and Early Labor Market Outcomes in East and West Germany“2013; (University Erlangen-Nürnberg: Economics Department)

Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, „The German vocational education and training system“; 2014

Woessmann, Ludger; “General Education, Vocational Education, and Labor-Market Outcomes over the Life-Cycle”; 2011; Institute for the study of labor